UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Het onzichtbare Olympia

Van een pseudo-grafheuvel uit de Vroege Bronstijd tot de transformaties van een archaïsche tempel

Stissi, V.

DOI
10.5117/LAM2021.2.003.STIS

Publication date
2021

Document Version
Final published version

Published in
Lampas

Link to publication

Citation for published version (APA):
Stissi, V. (2021). Het onzichtbare Olympia: Van een pseudo-grafheuvel uit de Vroege Bronstijd tot de transformaties van een archaïsche tempel. *Lampas*, *54*(2), 213-229. https://doi.org/10.5117/LAM2021.2.003.STIS

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:11 Nov 2026

Amsterdam University Press

LAMPAS 54.2 (2021) 213-229
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/LAM2021.2.003.STIS

Het onzichtbare Olympia

Van een pseudo-grafheuvel uit de Vroege Bronstijd tot de transformaties van een archaïsche tempel

Vladimir Stissi
Archeologie, Universiteit van Amsterdam
v.v.stissi@uva.nl

Abstract
Although ancient Olympia is usually viewed as a Classical Greek site, most buildings that are visible nowadays were not there yet when Pindar celebrated famous victors or Peisistratos and Alcibiades won their races. More generally, even though new research has substantially improved our knowledge, the early history of the site is often still neglected in introductory presentations of the site. In this article some important main issues are discussed. First, new excavations have revealed that Bronze Age occupation of the area cannot be connected to the later cult, as some scholars have argued in the past. The older remains were covered by flooding of the nearby rivers when the sanctuary was founded in the 11th century BCE. Up to the late 7th century the sanctuary remained an open area around a large ash altar. Its main structure was a large dam protecting it from floods. The temple now associated with Hera, built around 600 BCE, was the first monumental building of the sanctuary. Recent research suggests this may originally have been dedicated to Zeus, but this cannot be proven conclusively. The common idea that this temple was originally a wooden construction has now also been debunked.

Keywords: Olympia, Pelopion, Hera, Pausanias, (Greek) sanctuary, Early Iron Age

Eigenlijk weet iedereen het, maar niemand wil het weten: wie de historische sensatie zoekt bij het bezoeken van steden en grote heiligdommen uit de Oudheid begint met een palimpsest. Meestal bestaan sites die we bezoeken uit een mix van de resten van de situatie in de nadagen van bewoning of

© Vladimir Stissi

gebruik en selectieve reconstructies. Vaak zijn daarbij resten van gebouwen die nooit tegelijk hebben bestaan gezamenlijk zichtbaar (gemaakt). Daarnaast zijn bij opgravingen en restauraties soms nog overeind staande structuren uit de Late Oudheid of later verwijderd. Op zich is dit allemaal niet problematisch, in veel gevallen zelfs onvermijdelijk, maar het betekent wel dat veel plaatsen nu voller ogen dan dat ze ooit waren, en dat in we in Griekenland vaak een Romeinse, of zelfs Laat-Romeinse, versie zien van plekken die we vooral kennen uit een veel vroegere historische of literaire context. Het Delphi dat we nu zien is bijvoorbeeld veel meer dat van Nero, die er langsging om bij de Pythische Spelen te winnen, dan dat van de Pythia die over Kroisos orakelde. In plaatsen als Milete en Efeze is vrijwel niets te zien wat ouder is dan de Romeinse periode, maar ook bijvoorbeeld in Korinthe zijn er afgezien van de Apollotempel nauwelijks pre-Romeinse ruïnes. Dat maakt het lastig om ons ter plekke een voorstelling te maken van Griekse steden en heiligdommen in de 6e, 5e of 4e eeuw v.Chr.

In Olympia is de spanning tussen wat er nu te zien is en hoe het er in de klassieke periode uitzag bijzonder groot. Hoewel de monumentale tempels van Hera en Zeus uit de 6e en 5e eeuw v.Chr. stammen en er nog substantiële resten van een paar andere, kleinere gebouwen uit deze periode zijn, is het grootste deel van de nog herkenbare bebouwing vanaf de 4e eeuw v.Chr. tot stand gekomen, en is een flink, zij het door veel bezoekers nauwelijks bezocht, deel van de archeologische site Romeins. Toen Peisistratos, de tiran van Athene, in 532 v.Chr. de wagenraces won, was Olympia vooral een open ruimte, met aan de randen schathuizen, de eerste grote tempel en wat dienstgebouwen; de eerste echte renbaan was er pas sinds kort, maar lijkt geen substantiële tribunes te hebben gehad. Ten tijde van de overwinning van Alkibiades in 416 v.Chr. waren er inmiddels een stadion en (waarschijnlijk) een paardenrenbaan met tribunes gebouwd, en een eerste badhuis, maar verbleven de bezoekers nog steeds in een tentenkamp en waren er nog geen trainingsfaciliteiten – het gymnasion en de palaistra dateren pas uit de hellenistische periode. Ook voor de goed voorbereide bezoeker die de feiten op een rijtje heeft gezet blijft die leegte moeilijk voorstelbaar.

Deze leegte is niet alleen een ruimtelijk probleem. Hoewel er behoorlijk wat onderzoek gedaan is naar het vroege Olympia, zijn de resultaten daarvan nauwelijks onderdeel van het verhaal van de site. Het is ter plaatse lastig vertellen over dat wat niet zichtbaar is, en bezoekers concentreren zich uiteraard automatisch op dat wat er wel is. De meeste mensen die zich Olympia proberen voor te stellen als ze een *Olympische Ode* van Pindarus lezen zullen zich waarschijnlijk niet realiseren dat bijvoorbeeld de tempel van Zeus en

het (overigens vrijwel geheel in de 20e eeuw gereconstrueerde) stadion er nog helemaal niet stonden toen deze gedichten geschreven werden.

De eerlijkheid gebiedt daarbij te zeggen dat de vroegste geschiedenis van het heiligdom van Olympia zeker op het eerste gezicht ook geen heel spannend onderwerp is, domweg omdat we nauwelijks een overzicht hebben van wat er gebeurde of hoe de Spelen en de rituelen er verliepen. Hoewel we met name dankzij recent archeologisch onderzoek wel steeds meer te weten gekomen zijn, zal veel historische informatie waarschijnlijk nooit meer te achterhalen zijn. Toch is het zeker de moeite waard om eens in het vroege Olympia te duiken. Sommige recente conclusies zullen, hoe weinig spectaculair ook, voor velen verrassend zijn, en op punten waar de verrassing misschien minder groot is, heeft het onderzoek van de laatste decennia ook belangrijke nieuwe informatie opgeleverd en daarmee oude ideeën ontkracht. Ik wil daarom in dit artikel een aantal belangrijke thema's, gebouwen en archeologische vondsten bespreken die niet alleen inzichten bieden in de ontwikkeling van Olympia zelf, maar ook helpen het heiligdom in een bredere context te plaatsen. Hier en daar zal ik daarvoor vergelijkingen trekken met andere heiligdommen, of conclusies trekken die inzichten bieden die ook buiten Olympia relevant zijn. Ik begin in de Bronstijd, om te eindigen met de eerste monumentale tempel uit het begin van de 6e eeuw v.Chr., die traditioneel aan Hera werd toegeschreven.

1 Olympia in de Bronstijd (ca. 2600-1100 v.Chr.)

Anders dan bij andere grote heiligdommen (Delphi, Eleusis, Dodona) was het gangbare idee onder de geleerden die zich met Olympia hebben bezig-gehouden lange tijd dat er in de Late Bronstijd geen directe voorganger heeft bestaan – al waren er ook alternatieve hypotheses. De historische overlevering, die de eerste Spelen in 776 v.Chr. plaatst, is daarbij bovendien altijd een soort ankerpunt geweest, niet per se voor het begin van de cultus, maar wel voor het begin van Olympia als 'panhelleens' heiligdom. Over een precieze datering en interpretatie van de vroegste ontwikkelingen bestaat discussie (zoals hieronder zal blijken), maar het algemene idee is toch dat Olympia als heiligdom is ontstaan in de Vroege IJzertijd, ook wel bekend als de 'Dark Ages', en vrij snel zijn regionale status ontgroeide, mede dankzij de Spelen. Radicaal dissidente interpretaties, zoals die van Wilhelm Dörpfeld (bekend als opgraver van Troje met en na Schliemann, en zoeker van Ithaka), die de cultus tot ver in de Bronstijd liet teruggaan en de Hera-tempel aanvankelijk in de 11e eeuw v.Chr. dateerde en later in

de 10e eeuw, zijn altijd, en op goede gronden, door een grote meerderheid van de betrokken archeologen afgewezen.[1]

Desondanks was er heel lang geen algemene consensus over het gangbare standpunt dat Olympia ergens in of rond de 10e eeuw v.Chr. als een lokaal of regionaal heiligdom begonnen is en in de eeuwen daarna een panhelleense status ontwikkelde. Een klein deel van de opgravers koppelde losse vondsten van Myceens aardewerk die her en der bij de opgravingen werden gedaan aan de resten van een oudere Bronstijd-tumulus die door Dörpfeld was opgegraven onder het latere Pelopeion (zie ook afbeelding 1 in de bijdrage van Van Wijngaarden, waarin nummer 5 het Pelopeion aangeeft). Met name Hans-Volkmar Herrmann concludeerde uit dit materiaal dat de oudere grafheuvel al in de Late Bronstijd werd beschouwd als het graf van Pelops, en zo het begin vormde van Olympia als religieus centrum.[2] De basis voor deze conclusie was echter wankel, omdat het cruciale archeologische bewijs beperkt en ambigu was. Uit enkele kleine opgravingsputjes bleek weliswaar dat de oudere tumulus later in de Bronstijd een ringmuur heeft gekregen (die na Bronstijd weer afgedekt is, mogelijk door een overstroming), maar de muur kon niet gekoppeld worden aan dateerbaar materiaal. Het Myceense aardewerk uit Olympia, dat vrijwel allemaal uit verstoorde lagen komt, is bovendien niet met zekerheid als ritueel te kenmerken. Herrmann baseerde zijn interpretatie voor een belangrijk deel op een historische interpretatie van mythische verhalen, met name over Pelops, die in de Oudheid met Olympia werden verbonden. Een dergelijke benadering van mythologie werd vanaf de jaren 80 van de vorige eeuw steeds minder gangbaar. Nog los daarvan is Herrmanns redenering circulair, want het idee dat mensen in de Late Bronstijd een prehistorische tumulus als graf van Pelops zagen, is geworteld in de overtuiging dat de Pelopsmythe toen al bestond, maar het enige potentiële bewijs daarvoor is diezelfde tumulus.

Hoewel Herrmann ook onder de andere opgravers van Olympia weinig medestanders had en elke nieuwe opgraving onder de Hera-tempel Dörpfelds interpretaties ervan onwaarschijnlijker maakte,[3] bleef het blijkbaar knagen. Van 1987 tot 1996 leidde Helmut Kyrieleis een nieuwe, veel grotere opgraving van het door Dörpfeld al blootgelegde, maar grotendeels weer opgevulde gebied met prehistorische resten onder en rond het Pelopeion, ten zuiden

1 Zie voor een overzicht en samenvatting van de discussie over continuïteit vanuit de Bronstijd Eder (2001: 201-202), en voor Dörpfelds ideeën Dörpfeld (1906; 1922; 1935), deels samengevat in Sapirstein (2016: 566-570).

2 Herrmann (1962; 1980); zie ook Eder (2001: 202), en voor de oudere opgravingen vooral Dörpfeld (1908; 1922).

3 Zie Sapirstein (2016: 570-571).

en zuidoosten van de Hera-tempel. Het belangrijkste doel van dit project was om eindelijk een helder beeld te krijgen van het vroegste Olympia en de eerste religieuze activiteiten. Met grote precisie werden de huisresten en grote delen van de tumulus die deels al door Dörpfeld waren onderzocht nader bekeken; daarnaast was er aandacht voor de lagen die de overgang van de Bronstijd naar de IJzertijd tonen, en voor de oudste resten van het Pelopeion en ermee geassocieerde structuren.[4]

Mede dankzij inmiddels sterk verbeterde kennis van het aardewerk uit verschillende fasen van de Bronstijd en de aandacht voor de precieze stratigrafie leverden de opgravingen onder leiding van Kyrieleis een veel gedetailleerder beeld op van het gebied en zijn chronologische ontwikkeling. In hoofdlijnen bevestigde dit veel van de conclusies van Dörpfeld:[5] er ligt een tumulus, overigens van origine grotendeels een natuurlijke verhoging, die in het begin van de Bronstijd van een ringmuur is voorzien, mogelijk door mensen die dachten dat dit een oud graf was (al zijn er geen sporen van begraving gevonden). Later in de Vroege Bronstijd is de tumulus vervolgens gebruikt voor rituele deposities. Dit rituele gebruik van de verhoging, die vermoedelijk aan de rand van een dorpje lag, begon echter eerder dan men daarvoor gedacht had en was niet continu. Bovendien, en dat is misschien wel de belangrijkste conclusie uit het nieuwe onderzoek, lijkt de rituele rol van de tumulus eerder te stoppen dan de naastgelegen bewoning, die laat in de Midden Bronstijd eindigt. De ringmuur, die volgens Herrmann, zonder dat hij direct bewijs had voor deze aanname, nog tot in de Late Bronstijd als zodanig functioneerde, was volgens de nieuwe opgravingsgegevens al lang vóór die periode in de door overstromingen steeds opgehoogde bodem verdwenen, en door minstens één huis overbouwd. Ergens aan het eind van de Midden Bronstijd is het hele gebied weer door een forse overstromingsafzetting afgedekt en vanaf dat moment tot in de IJzertijd zijn er geen sporen van gebruik. Dit lijkt continuïteit vanuit de Bronstijd in het gebied van het latere heiligdom definitief uit te sluiten.

Een mogelijke complicatie is dat recent geologisch onderzoek suggereert dat Olympia in de afgelopen millennia een aantal keren door tsunami's zou zijn getroffen.[6] Die zouden verantwoordelijk kunnen zijn voor in ieder geval een deel van de dikke overstromingsafzettingen, die moeilijk te rijmen lijken met de iele stroompjes die de Kladeos en de Alpheios meestal zijn. Nu lijkt

4 Kyrieleis (2002a; 2003; 2006); Rambach (2002b); zie ook Eder (2001).

5 Zie, in aanvulling op de uitgebreidere rapportages van Kyrieleis en Rambach (vorige noot), ook de samenvattende overzichten in Eder (2001: 203); Ekroth (2012: 100).

6 Vött *et al.* (2011); Hoppe *et al.* (2013).

ook een tsunami nauwelijks voor te stellen op deze plek op 40 à 50 meter boven de zeespiegel en een heel eind het binnenland in, maar volgens sommige geologen zou een combinatie van tektonische bodemdaling (van misschien meer dan tien meter!) en de specifieke vorm van het Alpheios-dal dit soms net mogelijk hebben kunnen maken. Een nadere datering van de relevante bodemlagen wijst er echter op dat alleen een onderbreking van de bewoning in de Midden Bronstijd direct aan een tsunami gekoppeld zou kunnen worden, al zouden latere overstromingen, bijvoorbeeld aan het eind van de Bronstijd, misschien het gevolg kunnen zijn geweest van veranderingen in de rivierlopen als gevolg van de sedimentatie door de (veel) eerdere vloedgolf. De volgende gepostuleerde tsunami zou echter pas aan het eind van de Oudheid, ongeveer in de 6e eeuw n.Chr., hebben plaatsgevonden, en misschien het dikke pakket sediment dat de ruïnes tot in de 19e eeuw bedekte verklaren. Een probleem van dit idee is wel dat geen enkele historische bron een dergelijke tsunami, die op zijn minst een groot deel van de westelijke Peloponnesos verwoest zou moeten hebben, noemt en de archeologie een tamelijk geleidelijke verlating van Olympia suggereert. Een laatste historisch geheel onopgemerkt gebleven mogelijke tsunami die zelfs in de vroegmoderne tijd wordt geplaatst doet toch vermoeden dat er enig verder geologisch onderzoek nodig is om de tsunami-hypothese overtuigend te maken, in eerste instantie voor de laatste twee rampen, maar daarmee waarschijnlijk ook voor die in eerdere periodes, die immers uit vergelijkbare observaties in de bodem afgeleid zijn.

Hoe dan ook lijkt er geen *deus ex machina* te zijn die de klaarblijkelijke onderbreking van het gebruik van het gebied van het latere heiligdom in de Late Bronstijd verklaart. Overstromingen zijn er in de lager gelegen delen van Olympia in alle periodes geweest en hielden menselijke activiteit en bewoning niet altijd tegen. Wat er wel speelde zien we niet. Vermoedelijk was de verlating minder drastisch dan ze nu lijkt: hoewel ook elders in Olympia en de directe omgeving geen directe sporen van een nederzetting of heiligdom uit de Late Bronstijd zijn gevonden, lijken kleine hoeveelheden Myceens aardewerk die bijna overal bovenkomen en de vondst van enkele graven rond de plek waar nu het museum staat wel degelijk te wijzen op bewoning ergens in het gebied. Het gangbare maar moeilijk bewijsbare idee is dat die bewoning zich concentreerde op de Kronos-heuvel boven het heiligdom. Misschien heeft daar ook een vroeg heiligdom gelegen, maar het lijkt erop dat alle archeologische sporen door de erosie van de heuveltop verdwenen zijn.[7]

7 Zie voor Myceens Olympia de synthese met referenties in Eder (2001: 202-203).

Omgekeerd lijkt het er ook op dat de 'terugkeer' van mensen op de plek van het heiligdom van Olympia plaatsvond in een gebied dat door de sedimentatie in de rivierbeddingen van de Kladeos in het westen en de Alpheios in het zuiden een min of meer lege vlakte moet zijn geweest. De impliciete aanname in de literatuur lijkt te zijn dat een combinatie van (kleiafzettingen bij) overstromingen en natuurlijke verplaatsing van de beddingen er op een gegeven moment voor gezorgd heeft dat het gebied van het latere heiligdom, nadat het een tijd niet veilig genoeg was geweest, weer geschikt werd geacht voor gebruik. Hoewel het mogelijk is dat een herinnering aan eerdere bewoning van dat lage gebied, of misschien de zichtbaarheid van resten van oudere huizen en een klein heuveltje op de plaats van de tumulus, daarbij een rol speelde, zijn daar geen concrete aanwijzingen voor en wijst niets op een vorm van religieuze continuïteit.

2 De eerste eeuwen van het heiligdom (1100-700 v.Chr.)

Heel intensief lijkt het gebruik van het gebied van het heiligdom in de Vroege IJzertijd aanvankelijk niet te zijn geweest. Uit de begintijd van het historische Olympia is nauwelijks *in situ* materiaal aangetroffen. De vondsten komen bijna allemaal uit latere lagen en betreffen losse objecten, enerzijds (mogelijk) achtergebleven bij rituelen (met name brandoffers op as-altaren) en anderzijds votiefgeschenken. Hoewel de relatief en absoluut grote hoeveelheden vroege bronzen votiefgeschenken op een zekere rijkdom van de bezoekers wijzen,[8] en misschien ook wel op een groot aantal bezoekers, kwam die welvaart in de eerste vier of zelfs vijf eeuwen van het bestaan van Olympia als heiligdom niet tot uiting in architectuur. De eerste gebouwde structuren lijken te behoren tot een of meer as-altaren, die misschien zijn ontstaan op nog zichtbare resten van bebouwing uit de Vroege Bronstijd, die mogelijk op een paar plekken naast de (vermoedelijk nauwelijks meer zichtbare) tumulus door de overstromingslagen heen staken. Latere activiteit heeft weinig overgelaten van deze toch al niet zo solide structuren.[9] Volgens sommige archeologen waren ook de resten van een van de Bronstijdhuizen nog als zodanig herkenbaar, werden in dit 'Haus VII' ook offers achtergelaten en is het misschien zelfs tot de eerste Zeus-tempel omgebouwd, of tot het door Pausanias genoemde 'Huis van

8 Zie Barringer (2009: 240-241; 2010: 167-169), met verdere verwijzingen.

9 Zie Ekroth (2012: 100).

Pelops'. Voor deze suggesties hebben ook de recente opgravingen echter geen substantieel bewijs geleverd.[10]

Het overgrote deel van het vroegste vondstmateriaal van Olympia als heiligdom komt uit de zogenaamde 'zwarte laag' ('schwartze Schicht'), die zich over een groot gebied in het noordelijke deel van het heiligdom uitstrekt. In werkelijkheid lijkt dit niet één laag te zijn, en ook geen geleidelijk ontstaan pakket, maar een door voortdurend gebruik en grondwerk verstoorde en verrommelde serie ophogings- en egalisatielagen, die vooral uit weggeschepte resten van as-altaren of andere brandofferplaatsen bestond. Hierin zijn naast verbrande offers ook heel veel (lang niet altijd verbrande) votiefgaven terechtgekomen, hetzij als afzonderlijke stukken of fragmenten hetzij met veel tegelijk uit verstoorde afvalkuilen of stapelingen van wijgeschenken (waarbij die mogelijkheden elkaar niet uitsluiten).[11] Het oudste materiaal hierin is iets vroeger dan lang werd gedacht; het stamt uit de tweede helft van 11e eeuw v.Chr., en is misschien zelfs voor een klein deel nog iets ouder.[12] De vondsten, maar ook de vroegste bebouwing erbovenop, suggereren dat de ophogingen met verbrand materiaal aan het eind van de 7e eeuw v.Chr. stopten. Uit deze periode zijn, eventueel afgezien van de hypothetische wederopbouw van 'Haus VII', geen gebouwen bekend; alles wijst erop dat de rituelen plaatsvonden in een open gebied, waarin naast een of meer as-altaren hooguit wat bomen stonden.

Hoewel zo'n 'leeg' heiligdom nu misschien vreemd lijkt, was de situatie in bijvoorbeeld het orakel van Dodona (noordwest Griekenland) in deze periode niet heel anders, al bestond de kern van het heiligdom daar niet uit as-altaren maar uit een heilige eik. Een andere mooie potentiële parallel voor Olympia komt uit Philia (Thessalië), waar resten zijn gevonden van een groot openluchtheiligdom, mogelijk dat van Athena Itonia, met een rijk pakket aan vondsten uit de Vroege IJzertijd en de archaïsche periode in een grote brandlaag. We moeten niet vergeten dat ook de vondsten uit bijvoorbeeld Delphi en van de Atheense Akropolis voor deze periode vrijwel alleen maar uit losse objecten bestaan, al valt daar niet uit te sluiten dat latere bebouwing vroege tempels onzichtbaar heeft gemaakt. De enige grote heiligdommen die al in de 8e eeuw v.Chr. zeker echte tempelgebouwen hebben gehad lijken de Heraia van Samos en Argos te zijn – waarbij opgemerkt kan worden dat het monumentale pseudo-Cyclopische terras van het Argivische Heraion een

10 Rambach (2002a); Kyrieleis (2002a: 218-219); zie Ekroth (2012: 107).

11 Kyrieleis (2002: 217; 2006: 3-27; 51-55); zie ook Barringer (2009: 223); Eder (2002: 203-205); Ekroth (2012: 100); Sapirstein (2016: 571).

12 Eder (2002: 204-206).

veel indrukwekkender bouwwerk was dan het relatief kleine tempelgebouw dat erop stond. Vanuit dat perspectief is een tempel(tje) op 'Haus VII' ook weer niet zo'n gek idee.

3 De vroeg-archaïsche periode (700-600 v.Chr.)

Het is, als we toch met het Argivische Heraion aan het vergelijken zijn, bovendien interessant dat een van de oudste gebouwde structuren in Olympia geen gebouw lijkt te zijn, maar de zogenaamde 'Kladeosmauer', een zware stenen muur, of beter gezegd dijk, die het riviertje de Kladeos aan de westkant van het heiligdom op afstand moest houden, en daarmee een groot gebied beschikbaar maakte voor gebruik. Helaas is de datering van dit enorme project – de dikke en oorspronkelijk metershoge muur is minstens 500 meter lang – onzeker. Hoewel een enkeling het waterwerk al in de Late Bronstijd plaatst, suggereren de meest recente opgravingen een archaïsche datering, die sommigen (zonder dat daar duidelijk bewijs voor is) specificeren tot ca. 700 v.Chr. – ongeveer een eeuw voor de eerste gebouwen verschijnen.[13] Of dit nu wel of niet klopt, in elk scenario blijft Olympia tot in ieder geval het eind van de 7e eeuw v.Chr. een gebouwloos heiligdom.

Mogelijk hangt de bouw van de Kladeosmauer samen met een wél duidelijk vast te stellen mijlpaal in de ontwikkeling van Olympia als heiligdom: rond 700 v.Chr. worden voor het eerst grote aantallen waterputten aangelegd, waarschijnlijk om bezoekers van de Spelen van drinkwater te voorzien. Deze putten lijken namelijk vaak maar korte tijd in gebruik te zijn geweest en zijn deels gevuld met grote hoeveelheden gebroken eet- en drinkaardewerk en ander afval dat men zou kunnen verwachten bij kamperende atleten en toeschouwers. Het elders in Olympia overvloedig aanwezige votiefmateriaal lijkt hier maar in beperkte mate aanwezig te zijn.[14] Hoewel de putten vooral in het noordwestelijke en zuidoostelijke deel van het heiligdom liggen, is goed denkbaar dat het opzij schuiven van de Kladeos, en misschien ook wel van de Alpheios die aan de zuidkant van het heiligdom stroomt, heeft geholpen bij het ruimte maken voor de Spelen, die aanvankelijk geen gebruik gemaakt lijken te hebben van een stadion of andere gebouwde voorzieningen. Het eerste stadion bevond zich een stuk westelijker dan het huidige, met een

13 Hecht *et al.* (2013).

14 Zie Eder (2001: 205), met verwijzingen naar de oorspronkelijke opgravings- en materiaalpublicaties; Ekroth (2012: 101).

uiteinde tussen het Pelopeion en de latere Zeus-tempel. De tentenkampen en gebieden waar gefeest werd lagen ten westen en zuiden hiervan.[15]

Als de herinrichting van het gebied pas rond 700 v.Chr. plaatsvond, en ook pas in deze periode grootschalig verblijf van bezoekers op het terrein aan te tonen is, roept dat natuurlijk wel vragen op over de traditionele begindatum van de Spelen, die al in Oudheid door velen in (wat wij nu tellen als) 776 v.Chr. werd geplaatst. Hoewel het denkbaar is dat deze datum op een of andere manier correct is overgeleverd en de Spelen misschien aanvankelijk heel kleinschalig waren en een vooral lokaal publiek bedienden, of de bezoekers in het nabij gelegen stadje Pisa verbleven, is het misschien veiliger te veronderstellen dat de telling van de Olympiades pas na enige tijd en met wat extra terugwerkende kracht is opgezet.[16] Een begindatum rond 700 brengt de Olympische Spelen ook wat dichter in de buurt van de andere grote Spelen in Delphi, Isthmia, Nemea en Athene, die allemaal in het tweede kwart van de 6e eeuw v.Chr. begonnen lijken te zijn – sowieso lang na de eerste Olympische Spelen dus.

4 Zeus en Pelops

Zoals ook naar voren komt in de bijdrage van Irene de Jong (2021) in dit nummer, bieden de antieke teksten een veelheid aan vaak tegenstrijdige mythologische verhalen die de origine van het heiligdom van Olympia of de Olympische Spelen zouden moeten verklaren. Naast verhalen die de Zeusverering centraal stellen, zijn er ook versies die Pelops als stichter presenteren, of Herakles bij het graf van Pelops.[17] Mede omdat de kern van de 'schwartze Schicht' en sporen van vroege as-altaren zich onder het latere Pelopeion bevinden, is daarom wel gedacht dat Pelops niet alleen in de prehistorie maar ook in de Vroege IJzertijd al eerder dan Zeus werd vereerd in Olympia.[18]

De al genoemde opgravingen onder het Pelopeion bieden hiervoor echter geen enkele aanwijzing: de offerresten en het votiefmateriaal in de 'schwartze Schicht' bevatten geen enkele duidelijke iconografische of tekstuele verwijzing naar Pelops, zijn over het hele gebied waarin de laag

15 Zie Barringer (2009: 238-239); Ekroth (2012: 108-110); vergelijk ook Pindarus, *Olympische Ode* 1.90-93.

16 Zie Eder (2001: 205) en Ekroth (2012: 101).

17 Zie hiervoor Barringer (2010: 163); Ekroth (2012: 96; 102-104).

18 Zie Kyrieleis (2002a: 218-219); Ekroth (2012: 96; 101), met onder andere verwijzingen naar Hermann (1962; 1980).

aangetroffen wordt hetzelfde en passen heel goed bij de latere vondsten in Olympia, uit de tijd dat Zeus er verreweg de belangrijkste god was. Het lijkt dan ook het meest aannemelijk dat de 'schwartze Schicht' de verspreide resten bevat van het eerste as-altaar ter ere van Zeus, of opeenvolgende versies ervan. De eerste echte voorloper van het nu zichtbare Pelopeion, met een *propylon* en een ringmuur, is hier pas in de loop van de 6e eeuw v.Chr. (of misschien zelfs nog iets later) bovenop gezet, vermoedelijk na-dat het Zeus-altaar naar het oosten verplaatst was. Er lijken echter wel kleinschaliger eerdere versies te zijn geweest, die vroeger in de 6e eeuw geplaatst worden.[19] Zoals hierboven al aangegeven, is het maar de vraag of de Bronstijd-tumulus in deze periode nog goed herkenbaar was, en het ligt dus minder voor de hand dat die vanaf het begin van de historische periode als graf van Pelops zou zijn beschouwd. Toch lijkt het er wel sterk op dat de lichte verhoging die klaarblijkelijk nog steeds zichtbaar moet zijn geweest op een gegeven moment opnieuw als een grafheuvel werd geïnterpreteerd – Pindarus noemt de ἀρχαῖον σῆμα van Pelops (*Olympische Ode* 10.24). De oudste tekstuele verwijzing naar de verering van Pelops in Olympia is Pindarus' *Eerste Olympische Ode*, die meestal in 476 v.Chr. wordt gedateerd. Het nu zichtbare Pelopeion is uiteindelijk pas halverwege de 5e eeuw v.Chr. gebouwd.[20]

5 Zeus, Hera en verrassingen uit een tempel

Een laatste intrigerende set archeologische problemen met betrekking tot de vroege geschiedenis van Olympia als cultusplaats betreft de vroege verering van Zeus (en Hera) en het gebouw dat wij nu, in navolging van Pausanias, de tempel van Hera noemen. De tijd van de wilde dateringen van Dörpfeld is inmiddels lang geleden, en ook van diens ideeën over meerdere bouwfases is weinig over. Opgravingen in de decennia na de Tweede Wereldoorlog hebben duidelijk gemaakt dat het gebouw rond of kort na 600 v.Chr. is gebouwd, waarschijnlijk direct bovenop de 'schwarze Schicht', dus zonder voorgangers.[21] Het is daarmee een van de eerste monumentale gebouwen in Olympia, vermoedelijk zelfs het eerste (met de eerste schathuizen als bescheiden potentiële concurrenten).

19 Kyrieleis (2006: 49-58); Ekroth (2012: 101-104; 106).

20 Kyrieleis (2002a: 218-219; 2006: 58); zie Ekroth (2012: 104; 111; 117).

21 Zie Sapirstein (2016: 566-571), met verwijzingen naar de relevante opgravingspublicaties. Zie ook Barringer (2009: 223) en Kyrieleis (2006: 52-54).

Die positie als eersteling is natuurlijk wel merkwaardig. Hoewel, zoals hierboven besproken, het grote as-altaar al vroeg in gebruik was en er ook andere sporen van religieuze structuren uit de Vroege IJzertijd zijn in het gebied van het (latere) Pelopeion, dateert de grote Zeus-tempel pas uit ca. 470-456 en is er niets dat erop wijst dat dit gebouw een directe voorganger ter plaatse heeft. Het lijkt merkwaardig dat er geen eerdere tempel voor Zeus zou zijn in een heiligdom dat aan hem gewijd was. Het is nog merkwaardiger dat Hera, die in de cultus duidelijk aan Zeus ondergeschikt was, al meer dan een eeuw eerder vereerd zou zijn met een voor die tijd enorme, monumentale tempel. Zij is immers tot ver in de 6e eeuw nauwelijks zichtbaar in de votieven en lijkt pas in de 5e eeuw langzaam prominenter te worden. Mede omdat er nauwelijks aanwijzingen zijn voor de verering in de tempel van vóór de 5e eeuw v.Chr., is er daarom geopperd dat deze tempel de oorspronkelijke Zeus-tempel was, of misschien aanvankelijk gewijd was aan Zeus en Hera gezamenlijk.[22] Dit zijn interessante en zelfs aannemelijke gedachtes, maar bewijsbaar zijn ze niet. Soms zullen we moeten accepteren dat we dingen niet weten.

De 'tempel van Hera' is echter ook om een andere reden intrigerend: misschien wel de belangrijkste 'claim to fame' van het gebouw is dat het de 'verstening' van de Dorische tempelbouw zou laten zien. De onderling afwijkende en duidelijk uit verschillende periodes daterende zuilen zouden de geleidelijke vervanging van oorspronkelijk houten zuilen door stenen exemplaren tonen. Toen Pausanias het gebouw in de 2e eeuw n.Chr. bezocht, was er zelfs nog één houten zuil te zien![23] De klassieke archeologie, die sterk leunde op schriftelijke bronnen, en de grote autoriteit van Pausanias als ooggetuige hebben in de 19e eeuw tot een interpretatie van 'verstening' geleid, die nu nog steeds als feit beschouwd wordt. Pas enkele jaren geleden is de Amerikaanse archeoloog Phil Sapirstein eens goed in het bewijsmateriaal gedoken.[24] Zijn onderzoek, dat mede gebaseerd is op een precieze nieuwe opmeting en documentatie van de ruïne en de losse bouwfragmenten van de tempel, kwam tot verrassende conclusies, die misschien niet allemaal houdbaar zijn, maar wel aan het denken zetten.

Zoals hij zelf ook toegeeft, zijn veel van Sapirsteins observaties en de conclusies die hij eraan verbindt overigens helemaal niet nieuw en zijn

22 Sinn (2001); Moustaka (2002); Kyrieleis (2006: 60-61). Zie ook Barringer (2009: 223; 2010: 160-161); Sapirstein (2016: 565 noot 2).

23 Pausanias 5.16.1. Zie Sapirstein (2016: 565-566; 571-572).

24 Sapirstein (2016). Op pagina's 565-570 geeft hij een overzicht van eerdere interpretaties van het gebouw.

ze meer een kwestie van het gezond verstand gebruiken dan van grondig archeologisch onderzoek doen. Zo laat zelfs de huidige, incomplete ruïne duidelijk zien dat de verschillende zuilen niet (bijna) allemaal uniek zijn, zoals je zou verwachten bij een geleidelijke vervanging, maar tot een aantal groepen horen. Een van die groepen dateert (op basis van stijldetails als de vorm van de kapitelen en de kromming van de zuilen) bovendien al uit het tweede kwart van de 6e eeuw of zelfs nog eerder, hooguit een paar decennia na de bouw van de tempel. Dat is wel heel snel voor een grootschalige vervangingsoperatie.[25] Ook kun je je afvragen hoe makkelijk het is om een zuil van een staande tempel te vervangen zonder dat de bovenbouw het begeeft, of hoe groot de kans is dat vergane houten zuilen allemaal vervangen zijn voordat ze het begaven (en daarmee de tempel zelf deels instortte). En waarom zou dan net één houten zuil het wel meer dan zeven eeuwen hebben uitgehouden?

Los van de inhoudelijke logica is er ook nog een heel ander probleem. Pausanias, de enige antieke bron die de architectuur van de tempel beschrijft, noemt de eventuele verstening helemaal niet. Hij zegt alleen maar dat een van de twee zuilen in de ὀπισθόδομος van eikenhout is.[26] Dat hoeft niet te betekenen dat dit een van de zuilen *in antis* in de toegang van de achterkamer is. Pausanias lijkt de term ὀπισθόδομος (die hij nog slechts drie andere keren noemt, alleen maar in Olympia) losjes te gebruiken voor de hele achterkant van tempels, en ook bij het Heraion wordt de houten zuil genoemd in het kielzog van de gewone colonnade. Misschien gaat het dus toch om een van de zuilen van de buitenkant van de tempel, zoals vaak wel gedacht wordt, natuurlijk omdat dat a priori het aannemelijkst lijkt.[27]

Anderzijds kan het zijn dat de houten zuil en zijn stenen evenknie votieven of sokkels van votiefbeelden waren, of misschien weinig interessant geachte 'museale' oude bouwfragmenten. Pausanias zegt niet dat de zuilen onderdeel van de architectuur waren, en het zou wel opmerkelijk zijn als hij niet de kans had gegrepen om een eeuwenoude, unieke houten zuil met een mooi verhaal in zijn beschrijving op te nemen. Ten slotte: hoewel dit gezien de staat van het gebouw niet per se verdacht is, moet ook worden opgemerkt dat de deels nog aanwezige onderbouw van de ὀπισθόδομος en de delen van de colonnade daaromheen geen sporen vertonen van de eventuele aanwezigheid van een lang overlevende houten zuil, of een vervanging

25 Zie Sapirstein (2016: 572-575), die ook behandelt hoe eerdere onderzoekers die problemen hebben geprobeerd te omzeilen.

26 Pausanias 5.16.1.

27 Zie voor de interpretatie van wat Pausanias vertelt, Sapirstein (2016: 575-577).

daarvan ver in de Romeinse tijd. Het zou dus goed kunnen dat men de afgelopen eeuw steeds meer in de passage van Pausanias heeft willen lezen dan er eigenlijk staat.

Sapirsteins belangrijkste bijdrage in de hierboven genoemde discussies is dat hij de veelal al eerder naar voren gebrachte argumenten nog een keer goed op een rijtje heeft gezet, en daarmee laat zien dat het gangbare verhaal van 'verstening' een moderne constructie is die nauwelijks op bewijzen gebaseerd is en niet waarschijnlijk lijkt. Zijn eigen onderzoek ter plaatse voegt daar nog een paar belangrijke argumenten aan toe. Om te beginnen is een van de technische argumenten voor de oorspronkelijke aanwezigheid van houten zuilen de aanwezigheid van halvemaanvormige inkepingen in het stylobaat van de tempel onder veel (maar niet alle) zuilen. Deze zijn waarschijnlijk bedoeld om bij de bouw de plat op de grond liggende zuilen overeind te kunnen zetten – als de zuil tijdens dit proces scheef staat zullen de randen immers of in de grond moeten steken of boven de grond moeten balanceren, met in beide gevallen gevaar voor schade. Het traditionele idee is dat een dergelijke inkeping alleen maar nuttig of mogelijk is bij houten zuilen. Stenen zuilen bestaan immers normaal gesproken uit losse trommels, waarvan de onderste gewoon op zijn plek geschoven of gezet kan worden.[28]

Dat sommige van de oudste stenen zuilen in Olympia monolithisch of bijna monolithisch zijn is daarbij niet als een relevant punt gezien, vermoedelijk – dit blijft impliciet – omdat het niet mogelijk werd geacht dat die op eenzelfde manier als (veel lichtere) houten zuilen op hun plaats zijn gezet, of omdat men dacht dat het op een dergelijke manier overeind zetten van stenen zuilen, met of zonder inkeping, tot schade aan de randen zou leiden. Hoe grote monolithische zuilen of zuilen met hoge trommels dan wel neergezet werden bleef intussen in het midden. Sapirstein betoogt nu dat de combinatie van monolithische zuilen met de halvemaanvormige inkepingen behalve in Olympia ook in andere rond 600 v.Chr. gebouwde tempels te vinden is, onder andere de Apollotempel van Cyrene in Libië. De inkepingen zijn dus geen bewijs voor het bestaan van houten zuilen, ze zijn juist eerder te verbinden met de introductie van stenen zuilen.[29] Bovendien is het gebruik van heel hoge zuiltrommels en compleet monolithische zuilen waarschijnlijk ook de reden dat delen van de colonnade van de Hera-tempel in de 6e en 5e eeuw (maar daarna niet meer) in een beperkt aantal grote hersteloperaties vervangen zijn: de oorspronkelijk gebruikte steen was niet sterk en homogeen genoeg, waardoor de zuilen spleten en onstabiel werden.

28 Sapirstein (2016: 566; 577-580).

29 Sapirstein (2016: 580-595).

De nog aanwezige vroege zuilen vertonen inderdaad schade die met deze interpretatie is te rijmen.[30]

Hoewel Sapirsteins verhaal wel weer nieuwe vragen oproept – het vervangen van zuilen lijkt ook in deze hypothese een precaire operatie te zijn geweest en het blijft wat wonderlijk dat de oorspronkelijke stenen zuilen nogal grote maatverschillen vertonen[31] – lijkt het toch de doodsteek voor een van de mooiste en bekendste verhalen die Olympia de afgelopen eeuw een plek hebben gegeven in de architectuurgeschiedenis van het oude Griekenland. Wat ooit een mooie illustratie was van evolutionaire innovatie blijkt een voorbeeld van een bouwfout met een lange nasleep. Tegelijk toont Sapirsteins interpretatie ook aan dat architecten van vroege Griekse tempels zonder veel ervaring met monumentale architectuur durfden te experimenteren om ambitieuze doelen te bereiken. Dat zuiltrommels in andere Griekse tempels al heel snel veel kleiner werden laat bovendien zien dat er geleerd werd van beginnersfouten en dat architecten blijkbaar goed op de hoogte waren van elkaars werk en bouwtechnieken. Misschien was de (Zeus- en/of) Hera-tempel technisch niet helemaal geslaagd, maar een belangrijke pioniersrol heeft het gebouw in ieder geval wel gehad.

Die gidsfunctie van Olympia zien we op een andere manier later terug in de Zeus-tempel, die in zijn grootte en rijke versiering overduidelijk een inspiratiebron is geweest voor het Atheense Parthenon. En misschien is de ambitie van Olympia die in de indrukwekkende Zeus-tempel tot uiting komt ook wel eerder te zien aan de 'Kladeosmauer', die gezien zijn enorme schaal volgens mij meer aandacht verdient als vroege dijk en constructief pionierswerk dan hij nu krijgt. Op weer een andere manier is ook de enorme hoeveelheid vroege (maar ook latere) bronzen votieven in Olympia – in het depot liggen vele tienduizenden bronzen objecten, een veelvoud van wat er in Delphi of op de Akropolis gevonden is – een vorm van vergeten groot(s)heid. Het vroegste Olympia mag dan vooral een weiland zijn geweest dat geen bezienswaardige ruïnes heeft opgeleverd, het was wel een plek die al in de 8e en 7e eeuw v.Chr. veel rijkdom aan wist te trekken, om daarmee de basis te leggen voor zowel de indrukwekkende gebouwen uit de eeuwen daarna die we nog steeds, als ruïne, kunnen zien als de blijvende faam van de Spelen.

30 Sapirstein (2016: 595).

31 Sapirstein (2016: 595-597) legt wel uit dat dit niet uniek is voor vroege Dorische tempels, en mogelijk samenhangt met werken in bouwteams, maar dat geeft geen echt bevredigende verklaring.

Bibliografie

Barringer, J. 2009. 'The Olympic Altis before the Temple of Zeus', *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 124, 223-250.

Barringer, J. 2010. 'Zeus in Olympia', in A. Erskine en J. Bremmer (eds), *The Gods of Ancient Greece. Identities and transformations,* Edinburgh, 155-177.

Dörpfeld, W. 1906. 'Das Alter des Heiligtums von Olympia', *Athenische Mitteilungen* 31, 205-218.

Dörpfeld, W. 1908. 'Olympia in prähistorischer Zeit', *Athenische Mitteilungen* 33, 185-192.

Dörpfeld, W. 1922. 'Alte und neue Ausgrabungen in Griechenland. 6. Olympia', *Athenische Mitteilungen* 47, 30-42.

Dörpfeld, W. 1935. *Alt-Olympia. Untersuchungen und Ausgrabungen zur Geschichte des ältesten Heiligtums von Olympia und der älteren griechischen Kunst*, Berlijn.

Eder, B. 2001. 'Continuity of Bronze Age Cult at Olympia? The evidence of the Late Bronze Age and Early Iron Age pottery', in R. Laffineur en R. Hägg (eds), *Potnia. Deities and religion in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 8th International Aegean Conference, Göteborg, Göteborg University, 12–15 April 2000*, *Aegaeum* 22, Luik, 201-209.

Ekroth, G. 2012. 'Pelops Joins the Party. Transformation of a hero-cult within the festival at Olympia', in J.R. Brandt en J.W. Iddeng (eds), *Greek and Roman Festivals. Content, meaning, and practice*, Oxford, 95-137.

Hecht, S., B. Eitel, G. Schukraft en K. Herrmann. 2013. 'Geophysikalische Untersuchungen an der Kladeosmauer', in H. Kyrieleis (ed.), *XIII. Bericht uber die Ausgrabungen in Olympia, 2000 bis 2005*, Berlijn en New York, 397-418.

Herrmann, H.-V. 1962. 'Zur ältesten Geschichte von Olympia', *Athenische Mitteilungen* 77, 3-34.

Herrmann, H.-V. 1980. 'Pelops in Olympia', in *ΣΤΗΛΗ. Τομος εις μνημην Νικολαον Κοντολεοντος*, Athene, 59-74.

Hoppe, A., R. Lehné, M. Mohr en U. Simons. 2013. 'What buried Olympia?', *Faculty of Materials- and Geo-Sciences, Technische Universität Darmstadt, Annual Report* 2012, 195-198.

Kyrieleis, H. 2002a. 'Zu den Anfängen des Heiligtums von Olympia', in H. Kyrieleis 2002b (ed.), 213-220.

Kyrieleis, H. (ed.). 2002b. *Olympia 1875-2000. 125 Jahre deutsche Ausgrabungen, Internationales Symposion, Berlin 9.-11. November 2000*, Mainz.

Kyrieleis, H. 2003. 'Die Untersuchungen zur Friihzeit Olympias im Bereich des Prytaneions, 1986/87 und 1990/91', in H. Kyrieleis (ed.), *XII. Bericht uber die Ausgrabungen in Olympia, 1982 bis 1999*, Berlijn en New York, 66-154.

Kyrieleis, H. 2006. 'Anfänge und Frühzeit des Heiligtums von Olympia. Die Ausgrabungen am Pelopion 1987–1996', *Olympische Forschungen* 31, Berlijn.

Moustaka, A. 2002. 'Zeus und Hera im Heiligtum von Olympia', in H. Kyrieleis 2002b (ed.), 301-315.

Rambach, J. 2002a. 'Dörpfelds Bau VII in der Altis von Olympia. Ein früheisenzeitliches Apsidenhaus und "Haus des Oinomaos?"' *Archäologischer Anzeiger*, 119-134.

Rambach, J. 2002b. 'Olympia. 2500 Jahre Vorgeschichte vor der Griindung des eisenzeitlichen griechischen Heiligtums', in H. Kyrieleis 2002b (ed.), 177-212.

Sapirstein, P. 2016. 'The Columns of the Heraion at Olympia. Dörpfeld and early Doric architecture', *American Journal of Archaeology* 120, 565-601.

Sinn, U. 2001. 'Die Stellung des Hera-Tempels im Kultbetrieb von Olympia', in M. Bietak (ed.), *Archaische griechische Tempel und Altägypten*, Wenen, 63-70.

Vött, A., P. Fischer, H. Hadler, M. Handl, F. Lang, K. Ntageretzis en T. Willershäuser. 2011. 'Sedimentary Burial of Ancient Olympia (Peloponnese, Greece) by High-Energy Flood Deposits. The Olympia tsunami hypothesis', in C. Grützner *et al.* (eds), *Earthquake Geology and Archaeology. Science, society and critical facilities. Proceedings of the 2nd INQUA-IGCP 567 International Workshop on Active Tectonics, Earthquake Geology, Archaeology and Engineering, 19-24 September 2011, Corinth* (*Greece*), Athene, 259-262.

Over de auteur

Vladimir Stissi is hoogleraar Klassieke Archeologie en Kunstgeschiedenis van de Oudheid aan de Universiteit van Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op Grieks aardewerk uit de 7e-4e eeuw v.Chr., de materiële cultuur van Griekse religie, het leven op het Griekse platteland, wooncultuur in de Oudheid en methodologie van 'field survey'. Hij is mededirecteur van de Grieks-Nederlandse opgravingen in Halos (Centraal-Griekenland) en als aardewerkexpert betrokken bij de publicatie van diverse veldwerkprojecten in Griekenland.